Січе дощ, гуде вітер.

Слабосилі коні ледве тягнуть воза по розмитій дорозі. Дрижить, хитається дерев'яний каркас халабуди, вкритий латаними мішками, старою хусткою і такою ж старою ковдрою, що крізь неї рясно просочуються краплини води, падають на дітей.

їх у халабуді двійко. Хлопчик Назар — чорноволосий, кру-толобий, смаглявий, з бистрими й веселими очима; кутаючись у благенький одяг, він допитливо озирає дорогу, по якій доводиться йому їхати вперше.

Поряд, пригорнувшись до Назара, сидить семилітня Рада. Вона молодша від свого братика на два роки. Така ж кароока, чорноброва, тільки вії в неї рясніші й довші, а погляд оченят замріяний. З-під хустки визирають дві косички, а на шиї багряніє разочок дешевого намиста.

Одягнена дівчинка в жіночу приношену ватянку з закачаними рукавами, взута у великі, не по нозі, черевики, куди напхано соломи й ганчір'я, щоб вони держались на ногах.

Спереду халабуди сидить їхня мати Оксана, тримаючи в руках змокрілі віжки. Барвиста шаль з рясною бахромою спадає на хутряний, витертий місцями комір пальта. З-під того пальта розсипалась густими оборками рясна спідниця квітчастого ситцю, прикриваючи її стрункі й сильні ноги в забризканих грязюкою черевиках.

Краплі дощу, підхоплені вітром, змочують її одяг, лице, дрібною росою сріблять густі вії і тонкі брови, що красиво вигнулись над карими очима.

Звично смикає вона віжки, стьобає зморених коней батогом, щоб не відстати од підвід, які веде, сидячи на першому возі, ватажок табору, найдосвідченіший і найстаріший циган Ярош — високий, похмурий,

сивобородий, у чорному брилі, в суконному піджаці й плисових штанях, заправлених у добротні чоботи. Поруч нього така ж посивіла дружина. Обличчя в неї смагляве. Колись жваві, променисті й веселі очі сховалися зараз глибоко в орбітах, потьмяніли, пригасли, обрамились густим плетивом тонких зморщок. Та риси її постарілого обличчя свідчили, що в юності це була, мабуть, горда, недоступна для багатьох красуня.

Іноді стара циганка, згадуючи свою молодість, з жалем говорила:

— Прошуміли літа мої — незчулася й коли. Замолоду я б не поступилася нічим навіть перед Оксаною — ні голосом дзвінким, ні поставою стрункою, ані жіночою красою.

А Оксана сидить зараз на возі з своїми дітьми, і невеселі думки снуються в голові, жалять її серце, будять марні надії у змученій горем душі.

Тільки й щастя зараз у неї, що отих двоє діток, яким віддає вона всю материнську любов, ласку та ніжність.

І коли в час дозвілля голубить вона старшого, Назара, перед її очима постає його батько Якуб — сильний, мужній циган, широкобровий, з бистрими очима, в яких так і переливаються іскри, наче в глибині тих очей завжди незгасно палає жаркий вогонь.

Пригадується Оксані перша вірна любов з Якубом, коли вечорами ходили вони разом до річки, чи до лісу, чи у степову глибінь. Він брав її на руки, мов дитину, і ніс туди, куди вона хотіла. І любо їй було дивитися в його закохані очі, слухати його мужній голос, відчувати па губах своїх жар його поцілунків.

Не забути Оксані весілля і першого народження дитини, коли Якуб, мов божевільний, мало не задушив з радощів новонародженого Назара.

І така ж була в нього друга радість, коли народила вона йому ще й дочку.

Було в обох у них щастя: справжнє, велике, хвилююче. Та, на жаль, те щастя розбила війна, розлучивши Оксану з Якубом, а дітей рідних з батьком. Пішов Якуб громити фашистів.

Пішов і не повернувся.

Можливо, саме оці невеселі думки напливали зараз, мов хмари осінні, затемнювали душу Оксані, засмучували карі очі, бо лягла в них така глибока, помітна й хвилююча журба.

— Немає в нас батька, нікому за нас дбати, але ви, мої дітки, не сумуйте. Все буде добре. Може, ще й сьогодні, а може, завтра стане табір наш біля міста. Дядько Ярош тут уже не раз бував. Він знає. "Місто, — каже,— велике, всім вам знайдеться робота: хто піде жебрачити, хто — ворожити, а хто на базарах підроблятиме... Добрі люди скрізь є, не дадуть циганам пропасти". Отож, діти мої, якось тиждень-два перебудемо, а там потепліє, а там уже й весна буде. Ви, голуб'ята мої, притуліться одне до одного, то зігрієтесь.

— А я не змерз,— говорить Назар, хоч у нього обличчя й руки аж посиніли від холоду.— Хочете, мамо, я правитиму кіньми.— І він немитими рученятами вже потягся був до віжок, та мати начебто й не чула того, що пропонував їй синок. У неї свої думи зараз і свій клопіт материнський.

— Аякже, знайдуться добрі люди, не дадуть померти з голоду моїм дітям. Адже батько на війні свою голову поклав. Вйо! Вйо! — вигукує Оксана, підстьобуючи охлялих коней.

І знову напливають спогади, сумні, похмурі, жалючі. Нікуди від них не сховатися і несила їх одігнати. Вони переслідують зараз циганку, як

переслідує часом уїдливий ґедзь запряженого у віз коня. В уяві постають страшні картини недавнього минулого, і від тих спогадів обдає її холодом.

Та страшне минуле залишилося позаду. Широкий простір лежить у неї зараз перед очима. То дарма, що січе дощ і проймає тіло холодний вітер. До цього звична і сама вона, і діти. Не до зими йдеться — до весни. Сьогодні дощ, а завтра пригріє сонце, дужче зазеленіє на горбах молода трава — буде вдосталь паші коням, буде легше дітям промишляти між людьми.

Назар добре вміє танцювати з сестричкою, і все, що зберуть вони за день,— приносять матері. Оксана голубить діток, цілує їх, підхвалює:

— Молодці! Ви в мене добрі помічники. У нас немає батька. Вам самим про себе треба дбати...

Діти нетерпляче визирають з будки, бо їм хочеться, щоб швидше з'явилося на обрії те незвичайне місто, до якого вони їдуть ось уже кілька днів.

Та обрій закрито холодною пеленою. Тільки десь у другій половині дня дощ почав ущухати. Вітер шматував хмари.

З'являлися в них голубі просвіти, крізь які ненадовго визирало сонце, і його ласкаві промені цілували землю, обдаючи її життєдайним теплом.

Лише надвечір прибули цигани па околицю міста і розташувалися там біля невеликого струмка, облюбованого Ярошем.

Багряно заходило сонце, багряною —була й зоря, та увагу допитливого Назара привернуло інше, не бачене досі видовище. Вже кілька разів вибігав він на горбок, і тоді йому краще було видно

аеродром, де одні літаки, збільшуючи розгін, злітали в повітря, а інші приземлялися, поволі стишуючи свій рух.

— Радо! — гукав Назар сестричку, сяючи оченятами, в яких світилися подив і захоплення.— Радо, швидше до мене! Ось зараз знову злітатиме. Поглянь, як він помчав!

Але сестричка дивилася на літаки без особливого інтересу.

— Мамо! А туди можна мені підійти? — запитував він, махаючи в напрямі аеродрому рукою, та заклопотана своїми думками мати навіть не глянула в його бік.

Назар міркував собі сам:

— Мабуть, не пустять шкого, крім льотчиків. А добре, коли б дозволили мені хоч постояти біля літака і рукою крила погладити.

— А ти б, може, хотів ще й політати? — запитала Рада.

— Авжеж, хотів би.

— То підійди до них, попросися. Може, вони тобі по зашийку дадуть.

— А от і піду! А от і попрошуся! Тільки не сьогодні, а завтра встану раненько й побіжу.

Та вранці трапилася така подія, що збудоражила всенький табір.

Стара циганка Зара — дружина Яроша, з повним відром води повертаючись від струмка, зустрілася з ватагою льотчиків, що прямували до аеродрому. Молоді лейтенанти почали жартувати:

— Ей, циганко! Може, поворожиш?

— Скажи, чи довго ще мені літати?

— Навіщо тобі думати про це? Нехай краще вгадає, чи прийде сьогодні па побачення до тебе твоя мила?

— Не прийде! — озвалися такі ж веселі, жартівливі друзі.— Не прийде, бо ти уже їй набрид. Вона з іншим льотчиком зустрічається.

— І правильно робить. Вдома у нього, певне, жінка з дитям, а він до дівчат залицяється.

— Про милу хочу дізнатися.

— І дізнаєшся,— відповіла Зара, поставивши відро з водою на зів'ялу, не оживлену ще сонцем траву.— Ти красивий, вродливий. Не шкодуй троячки для старої циганки — всю правду тобі скажу. 1 про милу твою, і про казьонний дом, і про дальню дорогу.

— Чому ж дальню?

— Скажи йому, скажи, циганко, всю правду, а ми тобі теж по троячці дамо.

— Ой мій соколе чорнявий! На віку своєму ти мало зазнав щастя... І від смерті ти відбивався, і горе ходило за тобою, як тінь, і твого, соколе, горя вистачило б на багато людей, а ти сам те все пережив. І в очах твоїх лежить журба, та скоро її не стане. Є в тебе на серці білява дівчина... Про неї думаєш.— Циганка, незважаючи на жарти, допитувалась у льотчика: — Скажи мені, соколе, як хочеш ворожити: на картах, чи на вугіллі, чи, може, руку мені свою покажеш?

— Давай руку! Давай, не соромся.

— Вона тебе швидко викриє!

Льотчики жартували. Та не жартував один лише капітан, у якого скроні сріблилися помітною сивиною. Він чомусь пильно придивлявся до циганки і, коли вона взяла руку лейтенанта в свою смугляву, зморщену, сказав:

— Зажди, Андрію! — і, відсторонивши молодого льотчика, став перед циганкою.

— Товариш начальник хоче, щоб я йому першому поворожила? Не поскупися, начальнику. Всю правду тобі скажу, що було, що є, що трапиться з тобою. Озолоти руку щедро. Нехай стара циганка згадає тебе добрим словом, бо я по твоїх очах бачу, що ти теж багато горя зазнав у війні, але горе твоє недовговічне...

— Заро! — сказав капітан тихо й схвильовано.— Заро! Ти не впізнала мене?

Циганка пильно й уважно вдивлялася в обличчя льотчика, а він стояв перед нею блідий, зворушений, нетерплячий.

— Скажи, Заро, скажи швидше... Ти зустрічала... Ти щось знаєш про неї?

Жарти одразу припинились. Зморщеною рукою циганка доторкнулася до орденів і медалей, ще раз глянула йому в обличчя, немовби хотіла остаточно переконатися, що не зраджує її зір і що перед нею справді стоїть людина, яку вона добре знала.

— Ти? Невже це ти, Якубе?

— Я, Заро, я! Ну, швидше ж кажи мені: де вона?

— Ходімо. Я проведу-тебе до неї.

Хтось з льотчиків узяв відро з водою й поніс замість циганки, а вона ледве встигала йти за капітаном.

Біля воза Оксана чистила картоплю, готуючи дітям сніданок. Вона з цікавістю, як і всі інші циганки, стежила за ватагою льотчиків, що їх вела до табору циганка.

"Може, доведеться ворожити",— подумала Оксана і, припинивши чистити картоплю, поправила квітчасту шаль.

Та ось ватага спинилась. Зара показала нащось рукою в бік Оксаниного воза, взяла в льотчика відро й попрямувала до Яроша.

І вже не всі, а тільки один льотчик швидко йде до неї, Оксани.

"Чому один? Чому сам? Що йому потрібно від мене? Хто він? Невже справді до мене?"

Оксана пильніше придивляється. Щось знайоме в ході, в розмахові правої руки.

Сама не помічає, як блідне її обличчя, як схвильованіше починає битися серце.

— Ні... не може того бути! Не може... Льотчик... посивілий... ордени... Звідки? Це сон... Це, певне, сон... сон.

Вона не зводить з нього погляду, жде, схвильована до краю, не вірячи своєму щастю, не вірячи тому, що зараз бачить. Та ось іще якась секунда — і очі її зустрінуться з його очима.

— Ксеню! — промовив він одне лише слово, але воно, вдаривши її в серце, мало не звалило з ніг.

— Якубе!—скрикнула Оксана безтямно, розбудивши тим криком дітей. Вона кинулась до нього, впала йому на груди, зайшлася нестримним риданням. Він цілував її губи, очі, мокре від сліз обличчя, пригортав до себе, говорив:

— Мила моя... жива... Ти жива, Ксеню!

Він то одривався од неї, наче ще раз хотів пересвідчитись, що це справді вона, його дружина, і знову потім обіймав її, голубив, не вірячи своїм очам.

— Ксеню, ти? Ти? Рідна моя... Щастя моє... Знайшов... Зустрівся!

Біля воза вже стояли Назар з сестричкою, дивились на заплакану, але щасливу матір, і хлопчик першим догадався, хто прийшов до них.

— Тато! Це наш тато!

Капітан обернувся, почувши той голос. На якусь мить він немовби скам'янів, потім, отямившись, кинувся до дітей.

— Назаре! Радонько! Голуб'ята мої!

Згріб обох сильними руками, цілував їх, пригортав до себе, знову цілував, а на нього дивилась Оксана і стиха вимовляла:

— Батько наш, батько повернувся...

Кілька днів Оксана жила немовби в якійсь дивній казці, сповнена такого земного, великого й радісного щастя, що їй самій часом ставало страшнувато, бо здавалося — не дійсність перед нею, а скороминучий сон. Прекрасний, але все ж таки сон.

Вона не ходила, як інші циганки, до міста ворожити, бо Якуб того ж ранку забрав родину до себе. І коли побачила Оксана чисту, простору, сповнену сонця квартиру, мимоволі спинилася з дітьми біля порога. На серце війнуло раптовим холодком. Якуб по очах її зрозумів, що подумала вона в оту першу хвилину, кого шукала вона в кімнаті настороженим і ревнивим поглядом.

— Ксеню! Заспокойся. Нікого нема. Тебе одну я всю війну шукав. Про тебе думав, про діток думав...

— У такій хаті живеш... один? — сказала Оксана з ноткою недовіри й почервоніла.

— Тепер це буде наша спільна хата. Ти тут зі мною житимеш, діти наші житимуть.

Трохи освоївшись, Оксана розглядала все: і кухню, і чисту ванну, білу мов сніг, і столики, дивани, ліжко, застелене красивою ковдрою; роздивлялася в альбомі фотографії Якуба з фронтовими друзями і там же натрапила випадково на фото, яке мимоволі ужалило її серце. Якуб сидів із забинтованою рукою, а поруч нього у білому халаті стояла красива молода жінка.

— Це наш хірург Віра Петрівна. Операцію мені робила.

— А де вона зараз?

— Віра Петрівна тут, на аеродромі, лікарем працює. Оксана нічого більше не спитала і нічого не сказала. Якуб

помітив, як по обличчю її промайнула тінь невдоволення.

Оксана розглядала інші фотографії в альбомі і ще натрапила на фото, де були вони знову вдвох. Тільки тут Якуб уже був без пов'язки.

— Мила моя, нічого такого не думай.

— А я й не думаю. Я лише дивлюсь.

Хтось постукав у двері. Оксана чомусь сполошилася, навіть трохи зблідла.

До кімнати ввійшла Віра Петрівна і, як здалося Оксані, трохи зніяковіла, побачивши невідомих їй людей.

— Віро Петрівно! — пішов назустріч хірургові Якуб.— У мене велика радість, велике щастя. Я знайшов сім'ю.

Молода, вродлива жінка підійшла до Оксани, поцілувала її, поцілувала діток.

— Я рада. Я дуже рада за вас, Якубе. А я... А мені вже ніколи... не діждатися...— І вона несподівано одвернулась, щоб ніхто не помітив її сліз.

Якуб тихо сказав:

— Чоловік у неї — мій друг. Льотчиком був.

Віра Петрівна хусточкою витерла сльози, глянула на Оксану.

— Пробачте мені, що я своїм горем засмучую вашу радість.

— Я теж горе знала. Ой, скільки горя ми натерпілись! Віра Петрівна, з'ясувавши кілька службових питань, неквапливою ходою вийшла за двері.

— Хороша вона жінка,— сказала Оксана,— сердечна, мабуть, добра людина. Я дуже співчуваю їй. Я знаю, як це тяжко втратити любимого чоловіка.

Увечері до капітана зійшлися друзі-льотчики. З'явилися на столі пляшки вина, різна закуска, бо як же такої незвичайної події не відзначити!

І відзначили її на славу! За столом поряд з Якубом сиділа Оксана, а біля неї діти. І сиділи льотчики й цигани, що їх запросив Якуб до себе в гості.

Проголошувались тости за перемогу над фашистською Німеччиною, пили за льотчиків і партизанів, за найстарішого серед циганів ватажка Яроша та його дружину Зару, яку так випадково зустрів Якуб поблизу струмка.

За столом підвівся високий, кремезний, мов дуб віковий, старий циган Ярош. Розколошкане волосся спадало в нього пасмами на крутий смаглявий лоб. Широкі кущуваті брови, яких іще не торкнулася сивина, ховали його очі в глибині орбіт, мов у ямах, і що він думав — того ніхто не міг розгадати.

Та найпильніше стежила за ним Оксана, і серце її бралося передчуттям чогось недоброго, що мусить з нею статися на цій вечірці. Не зрозуміла їй самій тривога, з'явившись, уже ні на хвилину не залишала її в спокої. Оксана дивилася на свого ватажка, ждала, що він скаже.

Густа з сивиною борода спадала йому на чисту сорочку, що визирала з-під плисової жилетки, яку одягав лише в особливих випадках. Він хвилювався, і повний бокал вина ледь тремтів у його руці.

— Так ось що я скажу,— почав Ярош густим, трохи простудженим голосом.— Велике щастя в Оксани, велике щастя в

Якуба. Голуб з голубкою зустрілися знову. А ми, старі цппіїш, знаємо: де живе голубка, туди пристає і голуб.

Кілька льотчиків, розігрітих вином та горілкою, почали гаряче заперечувати.

— Щось не те ви говорите, товаришу Ярош!

— Я б сказав так: де живе голуб, там мусить жити й голубка! Оце буде правильно!

І відразу відгукнулося кілька веселих голосів:

— Правильно! Правильно ти сказав. Та коли ще такий голуб, як наш командир ескадрильї!

Якуб мовчки, але пильно дивився в хмуре й суворе обличчя циганського ватажка.

— Я ще не все сказав, а сказати хочу. Ви, льотчики,— люди військові. У вас своя дорога, а в нас, циган, своя. Цією дорогою ходив мій прадід, дід, батько, брати мої та сестри. Нам, циганам, треба добре триматися один за одного, бо той, хто залишає свій рід,— той не зазнає у житті ні радості, ні щастя. Ось я вже старий, доживаю свій вік і хочу випити за табір наш, за наші закони, яких ніхто не мусить порушувати. На тому стояв, стоїть і стоятиме наш циганський рід.

— Е, ні, шановний Яроше,— озвався чорнобровий лейтенант з густою шевелюрою і очима такими іскристими, паче в них були розсипані дрібнесенькі ізумруди.— Ні, Яропіс, є закони, які слід ламати, бо вони перешкоджають людському щастю. Ось я вам скажу про циган, що жили в нашому колгоспі.

— Немає таких і не було! — сказав рішуче Ярош.— То не цигани — то покидьки.

— Неправда! — підвищив свій голос лейтенант, гаряче заперечуючи ватажкові.— Не покидьки — кращі люди. Серед них були ковалі, трактористи, комбайнери, бригадири. їх наш уряд орденами нагороджував. їм колгосп хати допоміг збудувати. Діти їхні до школи ходили вчитись. Колгоспники всього району їх шанували за чесну працю. Які ж це покидьки? Щось не те говорите ви, Яроше. А цигани ті колись у таборі жили. Та інші часи настали, і життя зламало табір. Радянська влада і уряд всім людям, які хочуть трудитися чесно...

— Говори, говори, язик від того не заболить,— сказав недружелюбно Ярош і одвернувся від льотчика.

— І мені так здається,— продовжував лейтенант,— що рано чи пізно, а ваш табір, Яроше, розпадеться, бо люди захочуть краще жити, аніж живуть вони зараз.

— Це нашому табору не загрожує. Я своїх людей добре знаю.

— А я вам ось про себе розкажу. Хочете? — озвався з другого кінця столу ставний, широкоплечий льотчик в званні старшого лейтенанта, з обличчям ніжним та рум'яним, мов у дівчини. Золотисте пасмо спадало йому на лоб, і він одкидав його різким рухом голови.— Так ось, жив я до війни у радгоспі, працював трактористом, а в мене прицепщицею робила Аза — циганка. Не та, що, може, ви бачили на сцені, є така п'єса, а дочка нашого коваля. Кілька сімей циганських працювало в радгоспі.

Ну ось ми з Азою подружили. Зустрічались і на роботі, і після роботи. Полюбились одне одному, згуляли весілля. Є синок у нас. Назаром звати.

— І в нас теж Назар,— промовила Оксана й чомусь почервоніла.

— Та що там говорити. Я ось краще покажу обох,— і льотчик, діставши фото, передав його циганам. Ті з цікавістю розглядали чорняву, невідому їм Азу і синочка, що стояв поряд мами.

— Гляньте, Яроше, на нашу циганку.

Та старий ватажок тільки оком позирнув на фото і нічого не сказав.

— Добре жили ми з Азою перед війною, і жду не діждуся того дня, коли мене демобілізують з армії. Я, здається, птицею помчав би до неї.

— От бачиш, бачиш,— стрепенувся раптом Ярош, відчувши в признанні старшого лейтенанта підтвердження своїм словам.— Чув, Якубе, що говорить чоловік, про що мріє, до кого поспішає. Отож ще раз скажу: де живе голубка, туди пристає й голуб.

— Хороша в мене дружина, така хороша, що, мабуть, кращої і в світі не знайдеш. Дуже її люблю,— заявив льотчик, і обличчя в нього зашарілося ще дужче.

— Є щастя в людей,— промовила, зітхнувши, якась циганка, і кущуваті брови Яроша невдоволено зійшлися на переніссі.

— То не твоє щастя. Про своє дбай.

Підвівся Якуб. Він не взяв до рук бокала з вином, але по очах його Оксана зрозуміла, що він схвильований, що слова Яроша вразили його дуже, бо саме ті дошкульні слова він промовив першим.

— "Де живе голубка, туди пристає голуб",— сказали ви, Яроше, і я вас добре розумію, але зрозумійте ж тепер і ви мене. Я був звичайним собі циганом. Що я тоді знав? Що я бачив? Дощі, та холодні осінні вітри, та розмиті дороги, баюри, бруд, злидні, щоденний клопіт за шматок хліба. Якісь надії на краще життя, що його багато циганів шукали і шукають аж до смерті, та, на жаль, не знаходять. Все це я знаю добре, бо сам жив таким життям багато років.

— Якщо любиш дружину, любиш дітей своїх,— перебив його Ярош,— тоді ти повернешся до табору. Ми, цигани, гуртом тобі допоможемо. Ми напишемо листа в Москву до високого начальника. Він зрозуміє нас. Він одпустить тебе з армії до твоєї сім'ї.

Це був несподіваний двобій старого, темного, забобонного світу з світом новим, який розкриває людині шлях до щастя. Всі мовчали. Всі стежили за капітаном, ждучи, що відповість він на пропозицію старого ватажка. Та найбільше його відповіді ждала Оксана. Сиділа вона за столом бліда, насторожена.

"Може, й справді краще буде, коли Якуб повернеться до табору і знову житиме разом з дітьми, зі мною. Не до зими йдеться ж — до літечка".

— Говори, Якубе, говори! — вирвалися мимохіть з її уст сповнені надій і бажань поквапливі слова.

Якуб спитав у досвідченого ватажка:

— Скажіть, Яроше, коли б людина блукала по землі довгі роки сліпою і їй повернуто зір,— чи захотіла б вона знову бути сліпою?

Стало тихо в кімнаті. Сивий Ярош підвівся за столом, глухо сказав:

— Нам тут більше нема чого робити. Пішли до табору, цигани!

Теплі руки Оксани лягли на широку й мужню руку капітана.

— Якубе, милий мій... Прошу... Якщо любиш мене, діток наших...— І вона несподівано заридала.

Та її ридання не зупинило Яроша й не зупинило циган, що покірливо йшли за своїм ватажком. Затримавшись на хвилинку біля дверей, Ярош тоном старшого наказав:

— А ти, Оксано, завтра вранці приходь до мене на розмову. Чуєш?

— Чую,— відповіла вона і ще невтішніше заридала.

Ярош сидів біля свого намету, курив люльку з довгим чубуком, а Оксана стояла перед ним у новому платті, в новій хустині й черевиках, що їх купив для неї чоловік.

Вона не сміла глянути в обличчя ватажкові, який мав вирішити зараз її долю, її щастя.

Серце билося в грудях як навіжене. Почуття табірного обов'язку боролося зараз в її душі з почуттям любові до чоловіка — батька її дітей. Адже для них відкривалася інша дорога, світла та ясна. І вела та дорога до щастя, про яке говорив чоловік і якого не знали досі ні її діти, ні вона сама.

Оксана ладна була впасти зараз перед Ярошем на коліна, благати його зглянутись, відпустити по-доброму з табору, не топтати її життя, не ламати долі, що всміхнулася до неї, дала їй радість, повернула їй чоловіка, а дітям рідного батька.

Та суворим, непроникним залишалося обличчя старого цигана. І це стримувало Оксану, вселяючи мимовільний страх.

— Плакала ти вчора, ридала. А що, послухав тебе чоловік? Залишить він службу? Повернеться до табору?

— Не повернеться,— відповіла вона тихо, і циган підхопив її слова й кинув ними в неї, мов камінням.

— Не повернеться, кажеш? Я так і знав. Сама подумай. Він знатна тепер людина, а ти хто? Циганка. Проста, неосвічена. Це він зараз до тебе так... немовби радий. А куди підеш з ним?

У гості підеш — він стидатиметься тебе перед гостями. Та, може, за війну придбав собі іншу жінку.

— Є... одна лікарка. Віра Петрівна. Бачила її. Вона йому рани гоїла...

— От бачиш, бачиш,— ще дужче радів циган.— Певне, фронтова подруга? Ми з тобою від людей чули про таких подруг.

— Чоловік її був льотчиком. Разом з Якубом в одній частині служили.

— І що ж, загинув?

— Загинув.

— Ну ось маєш. Ото вона і є його дружина, оця Віра Петрівна, а ти будеш у них за наймичку.

— Не кажіть мені такого... не кажіть! Навіщо ви жалите моє серце?

— Я не вірю тепер Якубові. Він, мов та гілка зламана, одко-ловся від нас. Адже сама кажеш, не схотів піти з тобою й дітьми? Значить, не любить він тебе, а любить іншу. Зрозумій, йому вже ти пе потрібна і діти твої не потрібні.

— Неправда! — закричала Оксана.—Неправда! Він любить мене і діток любить. Навіщо таке говорите?

— Любить? — І Ярош негарно посміхнувся.— Коли б любив тебе справді,— все б покинув і пішов з нами.

— Не може він. Не може піти. У нього така служба. Я прошу вас, Яроше, благаю вас... Дозвольте мені лишитися з ним. Тут моє щастя, біля мого чоловіка. Він мене, темну, неписьменну, вчитиме грамоти, і вчитимуться в школі мої діти. Він обіцяв, і я сказала... Я дала згоду лишитися.

— А я на це пі дозволу, пі згоди не даю! — Ярош підвів голову. З-під густих брів глянули па неї пронизливі, холодні й жорстокі очі.— Ти з табору підеш. Ще хтось відколеться, а на вас дивлячись, розбредуться й інші. Пропав тоді табір. Пропало життя, загине наш рід.— І, помовчавши трохи, він запитав: — Сподіваюсь, Оксано, ти не забула, чим ти мені зобов'язана?

Наче до роз'ятреної рани доторкнувся цими нещадними словами. Перед очима постало невелике село на Житомирщині, оточене густим лісом. Тут зупинився циганський табір на одну лише ніч, якої довіку Оксані не забути.

Десь опівночі над селом полинули тривожні удари в рейку. Матері хапали на руки сонних дітей, брали клунки з речами, бігли до лісу, рятуючись від німецьких фашистів.

Перед світанком запалало село. Ридали матері, плакали діти, бо наступала зима люта, а де жити? Люди будували землянки й курені.

В одному з таких куренів оселилася разом з дітьми й Оксана.

Ніколи в світі не забуде вона тієї лютої, тривожної зими. Не забуде, як лежала вона хвора, немічна й гаряча від простуди, а біля неї сиділи худі, голодні діти, не зводячи з неї оченят.

В тих оченятах світився відчай, безпорадність і страх. Невблаганна голодна смерть насувалась на неї й на її дітей. І, певне, давно б уже в лісі позаростали травою їхні могили, коли б не Ярош.

Він зникав невідомо куди на два-три дні, а повертаючись, неодмінно провідував хвору Оксану й залишав їй чи хлібину, чи сухарів, чи чвертку олії й горнятко пшона.

— Спасибі партизанам. І самим їм сутужно, але діляться з нами,— говорив він, сідаючи біля хворої Оксани.— На кілька днів тобі вистачить, а там видно буде, що робити.

Ярош брав її руку, дивився в схудле обличчя з засмаглими губами, втішав:

— Гаряча. Але ти не бійся і духом не падай.

— А я боюсь. Помру... Що тоді з ними буде? Хто моїх дітей догляне?

— Ти не думай про смерть, Оксано. Про життя думай. Не вік нам ховатися по лісових хащах. Ми, Оксано, ще степи побачимо. У річках будемо купатись. Будемо! — говорив він упевнено, і від його слів надійних легше ставало на душі.— Був я у партизанському загоні, сам чув по радіо: Червона Армія жене фашистів від Дніпра. Скоро вже ми, скоро, Оксано, побачимо степи.

Він, Ярош, у ті дні страшні не тільки врятував її від неминучої загибелі, він врятував її дітей. І хіба могла вона все це забути?

"Що ж робити? Що?" — билася в її голові розпачлива, двоїста думка, билась, мов пташина, спіймана в надійну клітку.

— Добре пам'ятаєш все, що я зробив для тебе й твоїх дітей?

— Пам'ятаю,— відповіла вона тихо, відчуваючи, як серце її сковує холод і відчай.

— Тоді вирішуй сама.

Очі в Оксани запливли сльозами. Вона затулила їх хустиною і, хитаючись, наче п'яна, пішла в напрямі аеродрому, де нетерпляче ждав її чоловік.

Він не розпитував у неї нічого, бо, глянувши в її заплакані очі, зрозумів усе.

— Я догадуюсь,— сказав Якуб, стримуючи своє хвилювання.— Ярош говорив тобі, що ти проста циганка, а я капітан, що ми тепер не пара одне одному, що я не люблю тебе, що в мене є, напевне, інша жінка, що коли б я тебе любив, то повернувся б до табору. Адже так він говорив тобі?

— Так.

— І ти повірила йому?

— Ні, не повірила.

— Значить, лишаєшся зі мною? — і в очах Якуба спалахнула на мить радість, але тут же й згасла.

— Не залишаюсь. Хочу, але не можу.

— Чому, чому, Оксано?

— Я тобі розповідала. Він врятував мене й дітей наших там, у лісі. Він нагадав мені про це. Я не можу покинути табір. Я нічого не тямлю зараз, не знаю, що мені робити, що діяти. Душа моя двоїться й горить... Тяжко мені, Якубе! Всі цигани знають, коли б не Ярош — нас не було б уже на світі. Він врятував. Я зобов'язана йому.

— Ти мусиш бути зі мною. Мусиш! У нас діти. Нам треба думати про них, про їхнє щастя. Я жив надією... Я роками тебе шукав і не міг розшукати. І ось тепер, коли зустрілись, ти, Оксано, себе губиш, дітей губиш. Мені завдаєш страждання. Я знаю — важко порвати з табором, але треба... треба поривати. Інше життя настало, інші часи. Цього не розуміє досі Ярош, але ти мусиш зрозуміти. Мусиш!

Розчулена Оксана кинулась йому в обійми і, ридаючи, умовляла:

— Якубе, рідний, не залишай пас. Поїдьмо з нами. Пропаду без тебе... з журби за тобою пропаду. Вернись до табору!

— Оксано, люба моя, зрозумій. Я хочу кращого життя для тебе й наших дітей. Інакше я діяти не можу. Той шлях для мене — шлях Яроша — закритий назавжди!

— Що ж мені робити? Що?

— Я вже казав тобі: лишайся зі мною.

— Я зобов'язана. Я піду з табором.

— Тоді... Тоді віддай мені дітей. Я знатиму... Ти швидше повернешся до нас.

Оксана затихла. Широко розкритими очима дивилась в його очі, погано розуміючи те, що він їй зараз сказав.

— Дітей? — і, збагнувши, що саме він просив у неї, спитала:— Ти хочеш живцем вирвати з грудей моїх серце? Хіба можу я... без них? Життя тоді мені не потрібне.

Нічого більше йому не сказала. Повернулася й пішла стежкою.

Квітчаста шаль сповзла одним краєм з її плеча і черкалася бахромою вологої землі.

— Ти не поїдеш з табором! — крикнув їй услід Якуб.— Ти мусиш залишитися зі мною. Тут наше щастя! Я ждатиму тебе, Оксано. Чуєш? Ждатиму!

Не пам'ятає Оксана, як запрягала коней, як складала на віз убогий скарб, відчуваючи за кожним своїм рухом гострий зір суворого Яроша.

— Попрощатися б,— сказала вона благально, але холодний блиск очей і холодні слова його зупинили її.

— Нема чого більше ходити. Все вирішено. Навіщо ятрити своє серце, свою душу? Тебе не пожалів. Дітей не пожалів. В дорогу, цигани, в дорогу!

І заскрипіли немазані колеса возів, лишаючи місце недавньої стоянки.

Забившись у куток халабуди, Назар і сестричка ні на мить не відривали оченят від матері. Вона досі не промовила до дітей ні словечка. Сиділа, наче скам'яніла, бліда. В руках її звисали віжки, лежав поряд батіг, яким ні разу ще не стьобнула вона коней.

Про що думала мати в цю хвилину, того діти ие знали. Душа її була неспокійна, серце ятрилося, думи летіли до нього.

"Куди їду? Куди? Для чого? Від щастя одрікаюсь... Щастя діточок гублю".

По її обличчю текли сльози, але вона не витирала їх, навіть не помічала їх. Валка підвід все далі й далі від'їздила од міста, наближаючись до смуги лісу, яка скоро заступить своєю гущавиною аеродром і будинок, де живе Якуб, де зазнала вона з ним короткого, але незабутнього щастя. Першим на возі порушив мовчанку Назар:

— Мамо, а чому ми самі їдемо? Навіщо покинули тата? Я хочу з татусем жити. Дуже хочу.

Оксана рвучко обернулася до дітей, наче в цих звичайних словах було оте рішення, якого вона так болісно шукала і не змогла знайти.

— Хочеш? І ти, Радочко, хочеш з татусем бути?

— Хочу,— відповіла дівчинка, дивлячись на схвильовану матір. Очі материнські світилися в цю хвилину небувалим блиском і одчайдушною рішучістю.

Що надумалася вона робити? Навіщо спиняє коней? Може, повертатиме назад? Ні!

Мати зіскакує з воза, біжить до халабуди, в якій їде Ярош, хапає коней за вуздечку, спиняє їх.

— Що? Ти що надумала? — запитує Ярош, одразу, певне, розгадавши її намір.

Не поспішаючи, він злазить з вода. Сильна рука його стискає батіг так, що набрякають жили, але того не помічає зараз Оксана.

Шаль її зсунулася з голови — не поправляє. Стоїть бліда, рішуча, готова до всього.

— Коней бери... Добро моє бери. Гроші, які маю,— всі віддам тобі, тільки відпусти. Не можу... Несила моя! Люблю його... люблю. Наймичкою в нього буду, тільки бачити б його щодня, голос його чути... дивитися на нього.

— Божевільна! І ти хочеш повернутися до нього! Ти все забула,, чим зобов'язана мені? Отямся! Сідай на воза, їдьмо далі. Навіщо зупиняєш табір?

— Не сяду! Не поїду далі! Хоч і смерть моя тут буде, а я не поїду. До нього вернуся. Він жде мене. Жде діток.

— Це твоє останнє слово? — запитав тихо Ярош, і очі його налилися каламуттю.— Відповідай!

— Останнє!

Нічого більше не питаючи, Ярош з усього розмаху стьобнув її батогом.

Не скрикнула Оксана від жагучого болю, не затулилася рукою від наступного удару. Тільки очі в неї спалахнули лютим блиском, тільки губи бліді вимовляли, наче клятву, єдине, владне, нічим не скорене слово:

— Люблю його... Люблю!

І воно, те слово, розлючувало ще дужче ватажка. Не пам'ятаючи себе, він безжально стьобав циганку батогом, стьобав, немов тварину, виміщаючи на ній свою сліпу, нестримну злість.

— Отямся, Яроше! — намагались стримати його цигани.— Отямся, бо в міліцію заявить... У тюрмі сидітимеш... Спинися!

— Не бий її... Пожалій... У неї діти... Схаменися, Яроше! — благала стара Зара, але він не чув ні порад тих, ні благання. Бачив лише перед собою горде, красиве й безстрашне обличчя молодої циганки; бачив її очі, сповнені гніву й зневаги, чув слово, що його уперто вимовляла вона, і те слово чомусь пекло його, мов вогонь.

— Люблю його... Люблю! Та що сталося?

Жилаву руку з батогом схопила раптом молодша й сильніша рука і здавила так, що з терпнучих пальців Яроша випав батіг, розтягнувшись гадюкою на вогкій землі.

— Якуб!..— вимовила Оксана і зів'яла одразу, втративши свідомість.

Якуб того не помітив. Він стояв перед Ярошем блідий.

— Ти що ж це вбиваєш мою дружину? — промовив він тихо, але в голосі його відчувалася така шалена лють, що Ярош ми-мимоволі ступив крок назад.— Геть з моїх очей! Геть, бо я... уб'ю тебе... Чуєш?

— Уб'єш... За те, що дітей твоїх, жінку твою врятував від голодної смерті... За це мене вбиватимеш...

— Щастя твоє... що я про це знаю.

Не поспішаючи, Ярош підняв батіг, глянув на валку підвід:

— У дорогу, цигани, в дорогу!..

Якуб не бачив, коли рушила перша підвода, а за нею й інші. Не бачив, як, зіскочивши з останнього воза, бігли до нього діти. Він смикав знепритомнілу Оксану, цілував обличчя, гукав її:

— Ксеню!.. Рідна моя, хороша моя, ти тепер зі мною... Нікуди не відпущу... Нікому не віддам... Пробудися!.. Мила моя! — І припадав губами до її заплющених очей.— Та що ж це з тобою? Невже він убив тебе? Ксеню! Ксеню!..

І раптом почувся жалібний, стривожений крик дітей. Розплющила очі Оксана.

— Жива!.. Діточки мої, наша мама жива! Зі мною тепер зостанетесь, разом будемо жити. Ксеню! їй бачиш мене? Ти пізнаєш мене?

На нього пильно дивилися карі очі. Несподівано дві крупних і блискучих, мов перлини, сльози скотилися з рясних вій на щоку, де горіла криваво-сиза смуга від батога.

— Плачеш... Тобі боляче... Я розумію. Я зараз одвезу тебе додому. Ну, ось так, поклади мені руку па плече.

Дужий і сильний, він взяв її, немов дитя, й поніс до машини. Зривався сніг. Вечоріло. У сутінковій імлі зникали циганські підводи.

Незабаром хатній поріг переступила Оксана з дітьми.

Якуб обіймав дітей, цілував, а на нього дивилась закривавленим оком мати, і око те світилось радістю, ніжністю й любов'ю, заради якої знесла вона стільки мук, витерпіла стільки болю...

— Що ж це я стою? — схаменувся капітан.— Ксеню, зажди... Я гукну зараз Віру Петрівну. Вона тобі рани промиє, зробить перев'язку. Я швидко повернусь.

— Не треба. Заживе й так. Нікуди не йди від мене. Мені так добре з тобою.

На квітчастій шалі танули сніжинки, і в сяйві невеликої електричної люстри крапельки води виблискували іскрами, мов далекі, променисті, немеркнучі зірки.

1956